

АЖЫМУДИНОВА А. Б.

*Ж. Баласагын атындагы КУУнун Кыргыз - Кытай
факультетинин окуутучусу*

АЖЫМУДИНОВА А. Б.

*Преподаватель Кыргызско - Китайского факультета КНУ им.
Ж.Баласагына*

AZHYMUDINOVA A. B.

Lecturers of the Kyrgyz - Chinese faculty

KNU named after Zh.Balasagyn

adinai.azhymudinova@vandex.ru

КЫТАЙ ТИЛИНДЕГИ ТАБУ ЖАНА ЭВФЕМИЗМ ТҮШҮНҮКТӨРҮ

Понятие табу и эвфемизмов в китайском языке

The concept of taboo and euphemism in Chinese language

Аннотация: Бул макалада кытай тилиндеги табу жана эвфемизм түшүнүктөрү талданат. «Эвфемизм» жана «табу» түшүнүкөрүнө аныктама берилет. Эвфемизм сөздөрүн тематикалык топторго бөлүү көптөгөн мисалдар менен жабдылды.

Аннотация: В этой статье рассмотрены слова табу и эвфемизмов в китайском языке. В статье приводится определение понятий «эвфемизм» и «табу». Дается разделение тематических групп с помощью примеров.

Annotation: This article explores the words taboo and euphemisms in Chinese. The article provides a definition of the concepts of "euphemism" and "taboo." Thematic groups are divided using examples.

Урунттуу сөздөр: эвфемизм, табу кытай тили, эвфемия.

Ключевые слова: эвфемизм, табу, китайский язык, эвфемия.

Keywords: euphemism, taboo, chinese language, euphemia.

Эвфемизм (гр. – жакшы сүйлөймүн) – кулакка жагымсыз угулуучу орой, адепсиз сөздөрдү шартка, угуучунун психологиясына ылайык жымсалдаштырып, маданиятташтырып айтуу. Бул көрүнүш бул же тигил элдин үрп-адаты, маданияттуулук даражасы, эстетикалык туюму, этикалык нормаларды сактай билиши менен тыгыз байланыштуу. Мисалы, “төрөдү” дегендин ордуна – «көз жарды», «боюнан бошоду» деген сөздөр колдонулат. Эвфемизм тилди байытууда өзүнчө мааниге ээ [1].

Эвфемизм (сүйлөөдө одоно, орой сөздүн же сүйлөмдүн ордуна сылык, сыпайыраак сөз же сүйлөм; мис. "бооз катын" дегендин ордуна "боюнда бар аял", "калп айтпаңыз" дегендин ордуна "кошпой сүйлөнүз" ж.б.) [7].

Эвфемизм грек тилинен. εὐφίμη — «жагымдуу сүйлөө» дегенди билдирет. Эвфемизм – мааниси нейтралдуу, оозеки жана жазма түрүндө колдонулган, коомдо же өзүнчө коомдук топторун кызыкчылыктарына зыян келтирбөө үчүн, ачык түрүндө айтылбаган сөздөрдүн жыйындысы. Эвфемизмдердин башкы функциясы бул коомдук адеп-ахлакты же белгилүү бир нормаларды сактоо үчүн адепсиз же уят сөздөрү алмаштыруу жана жымсалдап сүйлөө [6].

Эвфемизмдердин келип чыгышы байыркы табулар менен тыгыз байланышта. Табу деген түшүнүктүн түп-тамыры элдин аң-сезими менен байланыштуу. Жаратылыштан коркунуч алып келген сезимдеги түшүнүктөрдү башка сөздөр менен бурмалап айтышкан, булар тергөө сөздөр деп аталат. Мисалы кыргыз тилинде «карышкыр» деген сөздү айтса, малды жеп, кырып кетет деп, «бөрү, кашабаң, көк серек» деген синоним сөздөр менен алмаштырышкан. Ошондуктан, бүгүнкү күндө эвфемизмдер тил өнөрү катары, кыргыз жана кытай тилдеринде абдан маанилүү ролду ойнойт [4].

Табу – полинизей тилинен келип чыккан. Таптык коомго чейин тыюу салуу системасы катары колдонулуп, бузулгандыгы үчүн табияттагы жогорку күчтөр менен жазаланат деп ишенишкен. Табу көрүнүшү туралуу биринчи жолу Джеймс Кук 1771-жылы Тонга абориген элдери жөнүндө баяндоосунда жазып чыккан.

Кытай маданиятында байыркы замандан тартып эле абдан көп табулар сакталып келген. Байыркы Чжоу династиясына таандык ырым-жырымдар китебинде эң биринчи табулар жазылган. Башка өлкөгө

же падышачылыкка барардан мурда, жаман абалга калбаш үчүн сөзсүз бардык жергиликтүү үрп-адат, ырым-жырым жана табуларды окуп-билип чыгуу кажет экендигин баса белгилешкен.

Көпчүлүк табулар дин жана динтануу менен тыгыз байланышта болгон. Байыркы заманда суу ыйык деп таанылып, суу жээгинде бычак, балка курчутууга тыйуу салынган. Карапайым калк улуу «Суу» рухун ачууга салса, кыйла азап чегип калабыз деп коркушкан.

Кытай эли сүйлөө маданиятында табу сөздөрүнө дагы өзгөчө маани беришет. Алмурутту кытай эли эч качан бирөө менен бөлүшүп жебейт, анткени кытай тилиндеги 分梨 fēn lí – алмурутту бөлүү, 分离 fēnlí — жакын адамдар менен ажырашуу фразасындагы «ажырашуу» сөзү менен омонимдешип кетип, бакубатсыз, ийгиликсиз иштердин бири деген маанини берет.

Байыркы заманда кытай айыл жергесинде жаштар турмуш жолун аттаган убакытта, жаңы баш кошкон кыз-уланга финик жана каштан 枣、栗子 zǎo, lìzǐ камдашкан салт болгон, бул үч иероглиф 早、立、子 zǎo, lì, zǐ уч ун-тыбышын берип 早生贵子 zǎoshēng guìzǐ – «Эртереек уулду болууну каалайбыз» деген маанини түшүндүргөн. Ал эми жер жаңгак 花生 huāshēng даярдашкан, 花着生 huāzheshēng мааниси кыздуу болгула дегенди түшүндүрүп, жакшылыктын белгиси болгон.

Кытайда 发菜 fà cài аттуу өсүмдүк өсөт, сырткы кебетеси адам баласынын чачына окшошуп, эл ичинде өзгөчө баалуулукка ээ, бирок бул өсүмдүк өзүнүн даамы менен белгилүү эмес, кытай тилиндеги 发财 fācái иероглифинин омофону болуп саналат дагы, Кытайдын түштүк эли жаңы жыл тосуп жатканда дайыма стол үстүнө коюлчу тамактардын бири. Бирок 发菜 fà cài өсүмдүгү Кытайдын түндүк-батышында өсөт, ал тургай жапайы талааларда гана, Кытайдын түндүк-батыш жерлери кургак, жаан-чачын аз, өсүмдүктөр да абдан аз кездешет, бул өсүмдүктү адамдар сатуу үчүн казып алуусу, жок болуп кетүү коркунучун жараткан. Жыйынтыгыда Кытай өкмөтү 发菜 fà cài өсүмдүгүн сатууга тыйуу салган.

Кытай тилинде классикалуу табу сөздөрдүн тобун сандар түзөт. Ар качан ар бир айдын 18де жаны ресторан, дүкөндөрдүн ачылыш аземи өтөт. Майрам убагында арзандатуулар 8% чейин болушу ыктымал. Анткени Гуандун диалектинде «8» (八 bā) саны, 发财 fācái – бай болуу сөзүндөгү 发 fā тыбышына окшош айтылгандыктан 发财 fācái – бай болуу мааниси менен тыгыз байланышта. Ал тургай автомобиль, телефон номерлери сатыкка чыккан кезде, сөзсүз түрдө «888» (发发发 fā fā fā – бай болуу), «168» (一路发 yīlù fā – жыл бою бай болуу) сыяктуу уланып кеткен сандар менен номерлерди ошол замат сатып кетишет.

Шандун провинциясында деңиз кылаасында жашоочулардын маданиятында балыкты жештин көптөгөн ыкмалары бар жана балыкты жеп жатканда дагы сөздөрдү абдан этияттык менен колдонушат. Балыкты биринчи үстүнкү жагын жеп бүткөн соң гана астыңкы жагын жей баштаса болот, балыкты астын-үстүн оодарып жегенге болбойт. Башка айла жок калса, сөзсүз которуп жеш керек болсо, бул учурда төмөнкүдөй сөз айкаштарын колдонушат 划过来 huà guòlái же 正过来 zhèng guòlái – бет жагы менен коюу. Анткени байыркы заманда Шандун провинциясынын эли балык улоо менен жанын баккан. Андыктан балыкчылар кеменин аңтарылып кетишинен өтө корккондуктан 翻过来 fān guòlái, 翻个身 fāngè shēn – аңтаруу (өйдөдөн ылдыйга карай) айткысы келбей, ырым кармап 划过来, 划个身 huà guòlái, huà gè shēn деген сөз айкаштары менен алмаштырып айтышкан.

6. Чжан Гунгуй «Кытай тилинин эвфемизмдер сөздүгү» (汉语委婉语词典 - Пекин, 1996 ж.) словарында 13 түрүн болуп чыккан: өлүм жана сөөктү жерге берүү; оору жана жаракат алуу; секреция жана экскреция; жыныстык бөлүнүү жана тукум улоо; адам органдары жана физиологиялык өзгөрүүлөр; кылмыш жана жазага тартуу; согуш жана жаратылыш апааттары; үй-бүлө жана турмуш куруу; адам баласынын ортосундагы карым-катнаш; кесип аркалоо; акча каражаты жана экономика; сын-сыпат; жаныбар жана өсүмдүктөрдүн аталышы.

Коомдук-саясий турмушта эвфемизм сөздөрүнүн таркашы жана жайылышы үч өңүттө көрсөтүлөт: Биринчиден, эвфемизм көрүнүшү дүйнөнүн бардык тирүү тилдерин камтыйт.

Экинчиден, ошол эле коомдо, жаш курак, жыныс, билим берүү, коомдогу абалга карабастан коомдун бардык мүчөлөрүнө жымсалдап сүйлөөгө умтулушкан.

Үчүнчүдөн, маалымат көлөмү жана мазмуну жагынан да абдан көп болуп саналат. Салттуу ырым-жырым, өлүм жана оору, дене-бой жана акыл-эс бузулуу темалары ж.б.

Эвфемизм сөздөрү тематикалык жактан бир канча топко бөлүнөт:

1) Укук чектөө, дискриминация, кемсинтүү тематикасынын катарына кирген эвфемизм сөздөрү: расалык, диндик, жыныстык, маданий ж.б.

2) Коркунуч жараткан, акыл-эске жатпаган кубулуштар тематикасындагы эвфемизм сөздөрү: өлүм, оору ж.б.

3) Адамдын сырткы түзүлүш-турпатына байланыштуу эвфемизм сөздөрү: сырткы кебете, бой, салмак, жаш курак ж.б. Ар бир тилде инстинктивтүү же атайылап аларды пайдалануудан качкан сөздөр жок эмес, анткени сүйлөгөн же уккан адамдар өзүн жагымсыз же башкалардан кем сезиши мүмкүн. Ошондуктан, көп адамдар жымсалдап сүйлөп, тилде активдуу түрдө эвфемизм бирдиктерин урунат.

Жашоодогу «雅» уя - *этика көрүнүшүнө байланыштуу сөздөрдү дагы түздөн-түз айтууга оордук жаратат*. Мисалы: 怀孕 huáiyùn – *кош бойлуу*, эгер биз 她大肚子了 tā dà dù zi le – *анын курсагы чоң деп айтсак, орой угулуп элегантуулук жоголгондой, андан көрө 她有 喜了 tā yǒuxǐle – анда жакшы кабар бар; бакыт бар, 有喜 yǒuxǐ – жакшы кабар, сүйүнүчтүү сөздөр менен курсагы чоң, боюнда бар деген маанини бере алабыз. Дагы кытайлар кээ бир учурда 她有了 tā yǒule – анын ичинде бар, 她快当妈妈了 tā kuài dang mā mā le – ал жакында эне болот сыяктуу фразаларды салыштырмалуу кепте көп урунат.*

Адамдын физиологиялык жактагы кемчиликтерин айтып жаткан убакытта, биз эвфемизмдерге кыйла көп кайрылабыз. Ал тургай угуучунун психологиясына ылайык жымсалдаштырып, маданиятташтырып, одоно сөздөрдү кулакка жагымдуу сөздөргө алмаштырабыз. Мисалы кытай тилинде 耳聋 ěrlóng – *дүлөй сөзү абдан орой, кемсинтип айтканадай таасир калтырат, күнүмдүк жашоодо 聋 lóng сөздүн ордуна 耳朵背 ěrduo bēi – кулагы кайрылып калган же болбосо 耳朵有点儿不好 ěr duǒ yǒu diǎn ér bù hǎo; 耳朵有点儿 不便 ěr duǒ yǒu diǎn ér bù biàn – кулагы жакшы укпайт, угуу системасында доо кеткен деп айтышат, байыркы кытай тилинде болсо 重听 zhòngtīng сөзүн пайдаланышкан. Эгер адам бир аз толук болсо, аны кытай тилинде кулакка жагымдуу 你发福了 nǐ fāfúle – сен бактылуу болуп кетиптирсиң деп айтышат, мааниси сен салмак кошуптурсун дегенди билдирет, иероглифтердин мааниси да жакшы колдонулган. Эгер адам абдан арык болсо, анда 你真 苗条 nǐ zhēn miáotiáo – сен чын эле сымбаттуусун фразасы ылайык келет. Коомдук транспортко буту аксак майып адам кирген учурда, орун бошотуп берүү үчүн, кондуктор аны майып адам деп атабастан, 给这位瘸子让个座 gěi zhè wèi quézi ràng gè zuò – бул аксак майыпка адамга орун бергиле сүйлөмүнүн ордуна, жагымдуураак 这位腿脚不方便, 哪位给 让个座 zhè wèi tuǐjiǎo bù fāngbiàn, nǎ wèi gěi ràng gè zuò – бул бутунан ыңгайсыз болгон адамга, ким орун бошотуп берет сүйлөмүнө алмаштырып айтышы мүмкүн.*

Азыркы кытай тилинде адамдын физиологиясы менен байланыштуу сөздөрдү дагы түздөн-түз айтууга болбойт, айта салса одонолук, маданияттыка жатпайт турганын көрсөтөт (有伤大雅 yǒu shāng dà yǎ – *маданиятсыз, этиканы бузуу*). Мисалы 拉屎 lāshǐ – *физиологиялык тааштоо*), бул сөз маданиятсыздыкка жатат, адамдар күндөлүк жашоодо бул сөздү 大便 dàbiàn – *физиологиялык бошонуу*, 大解 dàjiě – *бошонуу, ичти бошотуу*, 上厕所 shàng cèsuǒ – *дааратканага баруу* деген сөздөр менен маданиятташтырып айтышат. Байыркы кытай Вэньянь жазуу тилинде 如厕 rú cè, 出恭 chūgōng деген сөздөр менен берилет. Азыркы кытай тилинде адамдык физиологиялык көрүнүштөрүн беруу үчүн жалпы колдонуучу сүйлөмдөр 我出去一下儿 wǒ chū qù yī xià ér – *эшикке чыгып келейин*, 我去方便一下儿 wǒ qù fāng biàn yī xià ér – *бошонуп келейин*, 去一号 qù yī hào – *номер биринчи бөлмөгө кирип чыгайын*, 去一下洗手间 qù yī xià xǐ shǒu jiān – *кол жууп келейин*, Гонконг жана Тайвань жергесинде 去化妆间 qù huà zhuāng jiān – *бетимди упалап, кооздонуп келейин* деп айтууну жактырышат.

Адамдын бетине «жок» деп баш тартуу кытай маданиятында кичипейилдике, жакшы тарбияга жатпайт, психологиялык жактан дагы бир адам жардамдан, кызмат кылуудан баш тартса ыңгайсыз абалга калтыргандай, ошондуктан кытайлардын ички дүйнөсү «жок» деп жооп берип жатса дагы, көпчүлүк учурда бетке айта алышпай 行, 行, 以后再说吧 xíng, xíng, yǐhòu zài shuō ba - *макул, макул, биз кийинчерээк сүйлөшөлү*; 等我研究研究 děng wǒ yánjiū yánjiū – *бир аздан кийин мен (изилдеп) көрөйүн*; 好, 好, 先把材料放这儿吧 hǎo, hǎo, xiān bǎ cái liào fàng zhèr ba – *макул, макул, азырынча документерди бул жакка койуп кой*; 以后我们再跟您联系 – yǐhòu wǒmen zài gēn nín liánxi – *Кийинчерээк сиз менен байланышабыз* деген фразаларды колдонушат, мындай жагдайга туш келгенде «жок» деген жооп алдык деп түшүнсөк болот.

Кытай тилинде башка тилдердей эле «өлүм жана көңүл айтуу» тематикасындагы эвфемизм сөздөрү абдан көп. Коомдо «өлүм» темасындагы эвфемизмдердин таралышы мындай калыптанган салттардын жана байыркы адамдардын коркунучтарына негизделген: буддизм дини менен байланыштуу «жаман иштери үчүн жаза тартуу» темасы жөнүндө түшүнүк; оорудан коркуу, көп учурда өлүмгө алып келген оорулар.

Мисалы: 归天 guī tiān *асманга кайтуу*, 谢世 xiè shì – *бул дүйнөгө рахмат айтуу*, 成仙 chéng xiān – *асман жашоочусу болуу*, 远行 yuǎn xíng – *алыска саякаттоо*, *алыска сапар*, 驾鹤西游 jià hè xīyóu –

Турна үстүндө батышка саякат, 美好归宿 měihǎo guīsù – кооз жай, 作古 zuògǔ – башка дүйнөгө кетүү, 上天 shàngtiān – асманга чыгуу ж.б.

Жаш болуп өтүп кеткен адамдар туралуу жымсалдап колдонгон сөздөр: 闭眼了 bì miǎnle – түбөлүккө көз жумду, 寻短见 xúnduǎnjiàn – өзү өзүнө өлүм издөө, 吹灯了 chuīdēngle – шамды өчүрүү, 见鬼去 jiànguǐ qù – шайтан менен кездешүүгө кетти, 玩完了 wán wán le – ойноп бүттү, 夭折 yāozhé – жаш болуп өтүп кетти (император туралуу, 20 жашка жетпей каза тапканда) ж.б.

Кубулуштун чыныгы маанисин башка сөздөр жана сөз айкаштары аркылуу берүү: 心脏停 xīnzàng tíng – жүрөк токтоп калды, 早晚有这天 zǎowǎn yǒu zhè tiān – Эртеби-кечпи келе турган күн, 永远离开了我们 yǒngyuǎn líkāile wǒmen – Ал бизди түбөлүккө таштап кетти, 停止了呼吸 tíngzhǐle hūxī – Дем алуусу токтоду, 去见马克思 qù jiàn Mǎkèsī – Маркс менен кездешкени кетти, 流尽最后一滴血 liú jìn zuǐhòu yīdī xiě – акыркы тамчы каны төгүлдү ж.б.

Буддизм дининдеги терминологиясынын «өлүм» темасындагы эвфемизм сөздөрүнүн олдонулушу: 坐化 zuòhuà – будда позасында отуруу, 转世 zhuǎnshì – бул кылымда төрөлүү, реинкарнация, 归真 guīzhēn, 入寂 rùjì, 寂灭 jímìè, 灭度 mièdù – нирванага кетүү ж.б.

Ошентип, эвфемизмдер бул айтууга ыңгайсыз, одоно, орой сөздөрдү башка кулака жагымдуу сөздөр менен алмаштыруунун ситемасы деп атасак да болот. *Бооз* деген түшүнүктү малга карата колдонулса, адамга карата *боюнда бар*, *кош бойлуу*, *кош кабат* деген сыяктуу синонимдер менен алмаштырат. Тилде эвфемизмдердин колдонуу максаты бул адамдын одоно болгон иш-аракеттерин жашыруу үчүн колдонулган сылык-сыпаа сөздөр же сүйлөмдөр, жалган тил каражаттары катары колдонуу болуп саналат. Эң кызыктуусу бул адам баласы жашоодо ар түркүн кубулуштарды, буюмдарды кээ бир учурларда түздөн-түз атабай эле койгону жакшы. Балким бир нече мин жыл мурдагы коомдо, ошол сөздөр табу катары эсептелишкен, коомдун өнүгүшү, адам баласы билимге умтула баштаганына ылайык, канчалаган жакшы ырым-жырымдарды жокко чыгарып, кээ бир көрүнүштөрдүн купуя сырдуулугу жоголгон. Бирок коомдо кээ бир кубулуштар табу катары саналбай калганына карабастан, адамдар адаттагыдай эле коркуп, колдонудан баш тартышат. Убакыттын өтүшү, тилдин өнүгүшүнө байланыштуу жаңы табу жана эвфемизм сөздөрү дагы пайда болууда.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Асанов Ү., Акматалиев А. Кыргыз адабияты. Энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек, 2004 ж.
2. Гүнгөр А. Кыргыз жана түрк тилдериндеги ооруларга байланыштуу тергөөлөр // Автреф. дисс. канд. филол. Наук. 10.02.02. – Бишкек, 2006 ж.
3. МаксUTOва А. Кыргыз тилинде өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөрдүн объектилери // Известия Вузов. – №1. – 2014 ж.
4. Саалаева Н. Мифология, табу жана эвфемизм. Х.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети. –Бишкек, 2013 ж.
5. Усубалиев Б. Эвфемизм жөнүндө / Кыргыз филологиясы жана филологдору. – Бишкек, 2007 ж.
6. Чжан Гунгуй «Кытай тилинин эвфемизмдер сөздүгү» (汉语委婉语词典) – Пекин, 1996 ж.
7. Юдахин К. Кыргызча-орусча сөздүк. – Москва, 1965 ж.
8. <https://ky.wikipedia.org>
9. <https://el-sozduk.kg>

Рецензент: Шисыр И.С - филология илимдеринин доктору, Ж.Баласагын атындагы КУУнун профессору.